

OPŠTENARODNI USTANAK KOJI JE ZADIVIO EVROPU

Radoje Pajović

The prominent Montenegrin historian brings a short information on the events related to the 13 July Uprising, the first nationwide uprising in Yugoslavia. By a number of documents and facts he explains the circumstances in Montenegro and Yugoslavia, the sequence of uprising actions and the echo of the uprising in Europe.

Pripreme za pokretanje oružane borbe protiv okupatora u Crnoj Gori počele su nedjelju dana nakon aprilskog sloma. U selu Velje Brdo, kod Podgorice, održano je 24. aprila 1941. godine prošireno savjetovanje PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Savjetovanju je prisustvovalo i nekoliko članova CK KPJ. To su bili Božo Ljumović, Blažo Jovanović, Vladimir Popović Španac, Krsto Popivoda i, po svoj prilici, Milovan Đilas, koji o tome posredno govori, ali ne i revolucionarnom ratu. Na Savjetovanju je najviše pažnje posvećeno pripremama za oružani otpor okupatoru. Kao najvažnije, odlučeno je da se pri Pokrajinskom komitetu KPJ formira Vojna komisija za prikupljanje i uskladištavanje oružja. Na čelo Komisije postavljen je organizacioni sekretar PK KPJ, a pri mjesnim komitetima formirane su sreske komisije na čelu sa organizacionim sekretarima KPJ. Pokrajinsku komisiju činili su:

Blažo Jovanović, Boško Đuričković, Jovo Kapičić i Jevto Šćepanović. Kako izgleda, na Savjetovanju su razmatrane i *Teze o političkoj situaciji poslije kratkotrajnog aprilskog rata*.

Organizacioni sekretar PK KPJ učestvovao je i na Majskom savjetovanju KPJ u Zagrebu.

Nakon ova dva savjetovanja pristupilo se formiranju oružanih gerilskih grupa, do jačine voda. Do početka ustanka formirano je 286 takvih grupa sa ukupno oko 6.200 boraca. Grupe su formirane od članova KPJ, starijih članova SKOJ-a i bliskih prijatelja KPJ. U skrovitim brdskim, planinskim i šumovitim predjelima organizovana je vojna obuka, naročito omladinaca koji nijesu služili vojni rok. Obučavali su ih aktivni oficiri i podoficiri, kao i rezervni oficiri. Sa ženama, članicama KPJ i SKOJ-a, i drugim povjerljivim ženama, vršena je sanitetska obuka. I vojna i sanitetska obuka obavljane su u najvećoj tajnosti. Okupator je o tome saznao tek kad je ustanak počeo.

Preko proglosa, oglasa i tajnih sastanaka, partijska rukovodstva su obavještavala provjerene patriote o približavanju vremena odluke. Napadom Sila osovine na Sovjetski Savez (22. juna 1941), narod je slutio da se „nešto veliko“ priprema. Oružane grupe su intenzivirale obuku.

Dolazak Milovana Đilasa (7. jula) kao delegata CK KPJ, za pokrajinsko rukovodstvo KPJ značilo je neposredni početak oružanih akcija, ali ne ustanka, a ponajmanje opštenarodnog. Sastanak PK KPJ održan je već sjutra dan, 8. jula, u Stijeni Piperskoj (zaselak Ravni Laz), na kome je Đilas upoznao crnogorsko rukovodstvo sa stavovima CK KPJ, a posebno sa Titovim stavom da oružane akcije protiv okupatora zadrže gerilski karakter, a to znači manje oružane akcije, sabotaze, a nikako ustanak.

Crnogorsko rukovodstvo je željelo da oružane akcije počnu na neki slavni datum, kao što je 14. juli, dan početka francuske buržoaske revolucije. Kako je taj dan (14. juli) pado u

ponedeljak, od toga se odustalo. Prevagnulo je mišljenje da to bude u nedjelju (13. jula), jer je neradni dan, kada vojska, po pravilu, odmara, pa da se na taj dan postigne iznenađenje. Odlučeno je da prve akcije počnu na području Okružnog komiteta KPJ Cetinje (Cetinjski i Barski srez i dio Podgoričkog i Nikšićkog sreza), a to praktično znači u tzv. staroj, podlovcenskoj Crnoj Gori.

Italijanske oružane snage u Crnoj Gori, u to vrijeme činile su: pješadijska divizija *Mesina*, ojačana legijom crnih košulja, nekoliko bataljona granične i finansijske straže, bataljon karabinjera i pomorske snage nepoznate jačine. Sve u svemu oko 20.000 vojnika i oficira. Okupator je smatrao da je to dovoljno, jer je Albanija blizu, a u njoj je stacionirana IX armija, koja je bila namijenjena, u slučaju potrebe, Jugoslaviji i Grčkoj.

U to vrijeme crnogorski gradovi: Rožaje, Plav, Gusinje, Tuzi i Ulcinj pripojeni su tzv. Velikoj Albaniji, a Boku Kotorsku anektirala je Italija. Crna Gora je tada imala oko 420.000 stanovnika, a u ostatku Crne Gore živjelo je, računalo se, nešto manje od 300.000 stanovnika. U svim sreskim centrima uspostavljeni su okupatorski garnizoni, u opštinskim centrima – karabinjerske i finansijske stanice, a ponegdje, naročito po selima, stanice Jugoslovenske žandarmerije. Pripadnici puka jugoslovenske žandarmerije ostali su na svojim mjestima, potčinjeni bataljonu karabinjera. Čim su zapucale prve ustaničke puške, jugoslovenski žandarmi su većinom pošli svojim kućama, ili su se pridružili ustanicima.

Prve ustaničke akcije počele su (13. jula, u zoru) u Virpazaru, đe je bio italijanski garnizon od stotinak vojnika, a zatim u Čevu i Mišićima, đe su bile karabinjerske i finansijske stanice. Tog

popodneva i narednih dana ustala je na oružje sva Crna Gora. Oko 32.000 ustanika našlo se pod oružjem. U roku od neđelju dana oslobođeni su Virpazar, Danilovgrad, Kolašin, Andrijevića, Berane, Bijelo Polje, Šavnik, Žabljak, Grahovo. Gotovo sva (3/4) Crna Gora.

Nijesu oslobođeni samo Cetinje, Podgorica, Nikšić i Pljevlja, u unutrašnjosti, i gradovi u Primorju. Na teritoriji pripojenim Albaniji nijesu vršene pripreme za ustanak.

Opštenarodni stanak (preko 10% građana) iznenadio je ne samo okupatora, nego i ustaničko rukovodstvo, tako da nije bilo predviđeno ni ustaničko rukovodstvo, ni organizacija vlasti na slobodnoj teritoriji. Gotovo neđelju dana nakon početka prvih oružanih akcija formirana je Privremena vrhovna komanda nacionalno-oslobodilačkih trupa za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Nakon ukidanja okupatorske i domaće vlasti u oslobođenim gradovima formirani su privremeni sreski, gradski a ponegdje i seoski odbori ustaničke vlasti, prema uputstvu Privremene Vrhovne komande. Bile su izvršene pripreme i za izbor zemaljskog odbora, ali je neprijateljska ofanziva to onemogućila.

Krajem ustanka, u toku okupatorske ofanzive, 8. avgusta 1941. godine, održano je pokrajinsko partijsko savjetovanje, na kome je izvršena analiza ustanka. Tom prilikom je donesena Rezolucija, u kojoj se govori i o uspjesima ustanka. „5) U borbi su demoralisane neprijateljske vojničke snage. Borba protiv golorukog crnogorskog naroda koji je ustao da se bori za nacionalnu slobodu otvara oči prevarenim neprijateljskim vojnicima koji su kljukani lažima i obmanama svojih komandanata. Preko tri hiljade zarobljenih neprijateljskih vojnika osjetili su da se crnogorski narod ne bori protiv italijanskog naroda, već protiv svog i njegovog zajedničkog neprijatelja – fašizma.

6) U dosadašnjoj oružanoj borbi koju smo vodili, znatno su vezane neprijateljske snage (tri kompletne divizije sa ponoćnim jedinicama i avijacijom, uz neznatne gubitke naših boraca (72). U toku dosadašnje borbe nanesen su neprijatelju teški gubici u ljudstvu i materijalu (oko 1200 mrtvih, toliko ranjenih, zaplijenjeno je 3000 pušaka, 98 mitraljeza, 56 puškomitraljeza, 15 topova, 19 bacača mina, dva barutna magazina, 5 kamiona bombi, uništen je jedan avion, jedan tenk, 81 kamion, 57 motocikla i veliki broj (količina) vojničke opreme i velika količina namirnica...“¹

Napomena autora: Ispostavilo se da je za gušenje ustanka upotrijebljeno sedam ojačanih divizija, četiri borbene grupe i druge pomoćne jedinice. Osim kopnenih snaga i ratnog vazduhoplovstva upotrijebljene su i jedinice mornarice (dvije krstarice, jedna torpiljerska i zaplijenjeni brodovi kraljevske jugoslovenske vojske, a učestvovali su pripadnici i neregularnih albanskih trupa iz Albanije, sa Kosova i tzv. „vulnetari“ sa područja Plava, Gusinja, Rožaja kao i muslimanska milicija iz Sandžaka. Okupator je imao 735 (a ne 1200) poginulih vojnika).

Osim oružanog (vojnog) uspjeha koji su ustanici izvojevali u borbi protiv italijanskog okupatora, Trinaestojulski ustanak je pokrenuo i neka politička, građanska, državno-pravna pitanja koja su od značaja za Crnu Goru, ali i ne samo za nju.

Kao prvo, Trinaestojulski ustanak je istakao neke principe koji važe do dana današnjega.

Privremena Vrhovna komanda (PVK) nacionalnooslobodilačkih trupa u Crnoj Gori, Boki i Sandžaku, kao najviši organ vojne i političke prirode, objavila je 22. jula jedan dokument od posebnog značaja. Taj dokument imao je višestran karakter. On je bio i dekret, i uputstvo, i obznana, a mogao bi, naravno

¹ Zbornik NOR, tom III, knj. 4, dok. 2, Beograd 1953.

uslovno, da se nazove i ustanička *Magna carta libertatum*. On formalno nema naslova, a upućen je „cjelokupnom narodu na teritoriji Crne Gore, Boke i Sandžaka! Svim bataljonima, četama, gerilskim odredima, svima starješinama“. Taj dokumenat je po mnogo čemu neuobičajen za jedno revolucionarno vrijeme i ne podudara se sa stavovima KPJ, ni inače, a kamo li u ratnom vremenu. Njega potpisuje Milovan Đilas, prva ličnost Privremene vrhovne komande, ali ga ne potpisuje ni kao komandant, ni kao delegat CK KPJ, već kao književnik.

Glavne karakteristike toga dokumenta su: antifašizam, sloboda, građanska i ljudska prava i demokratija.

Kao glavni i najodgovorniji činilac ustanka, PVK najprije ukida sve vlasti – i okupatorske i domaće kolaboracionističke, i privremeno preuzima svu vlast do organizovanja pravih organa vlasti, administrativne i sudske. Za početak nagovještava se formiranje opštinske i sreske vlasti, a zemaljska vlast će doći kasnije.

- Pravo da biraju i da budu birani dobijaju građani oba pola, i muškarci i, po prvi put, žene. Birački cenzus pomjera se sa 21 na 18 godina starosti, a vojnici (borci) imaju pravo glasa bez obzira na godine. Pravo glasa sa navršениh 18 godina imaju svi građani, bez obzira na vjeroispovijest, nacionalnost i rasu.

- Garantuje se lična sloboda, nepovredivost stana i imovine, sloboda vjerskih obreda i religioznih ubjeđenja, sloboda iskazivanja misli bilo kojim putem, sloboda udruživanja, zbora i dogovora.

- Zabranjuje se djelatnost svih političkih stranaka koje su propovijedale i propovijedaju antidemokratska i fašistička ubjeđenja, a dozvoljava se slobodan rad svim političkim strankama koje stoje na principima demokratije i nacionalne ravnopravnosti i svojim djelovanjem pomažu oslobodilačku borbu naroda.

Dalje se daju uputstva kako se biraju opštinske i sreske vlasti. Posebno se daju uputstva za biranje narodnih i vojnih sudova. Pri tome se naglašava da ko god bude uhapšen mora biti saslušan u roku od šest sati, a u roku od 48 sati predat narodnom sudu. Svaki optuženi građanin mora imati branioca.

Šta reći za ovaj dokument? Prava narodnofrontovska platforma. Ali, djeluje gotovo nestvarno za ratno, a pogotovo, revolucionarno vrijeme.

Drugi ustanički dokument koji zaslužuje pažnju jeste rezolucija pokrajinskog savjetovanja KPJ od 8. avgusta 1941. godine.²

Rezolucija ima četiri odjeljka. Kroz svaki odjeljak provijavaju elementi političke platforme NOP-a.

U samom početku se naglašava da oslobodilačka borba naroda Jugoslavije, pa time i crnogorskog naroda, nije stvar samo komunista. Naprotiv, kaže se u Rezoluciji, ta borba je stvar svih iskrenih patriota, svih rodoljuba, svih onih koji žele da se dođe do nacionalnog oslobođenja ispod jarma fašističkog okupatora, a komunisti su najodlučniji, najnepomirljiviji, najhrabriji i najdosljedniji zatočnici te borbe za nacionalnu nezavisnost i demokratsku narodnu vladavinu.

Tadašnji politički trenutak crnogorske i jugoslovenske borbe ocijenjen je kao odlučna faza – oslobodilačke antifašističke revolucije. Njoj prethode akcije gerilskih odreda, kao prethodnica buduće oslobodilačke vojske. Taj trenutak je ocijenjen kao svestrana vojnička i politička priprema opštenarodnog oružanog ustanka, uvlačeći u njega sve rodoljube i antifašističke elemente.

Uporedo sa borbom protiv okupatora pominje se i borba za nacionalno oslobođenje od velikosrpske buržoazije, koja je 1918. godine Crnoj Gori uskratila ne samo državnost, nego i nacionalnu slobodu, čak ukinula i naziv Crna Gora kao

² Zbornik NO, III, 4, dok. 2.

geografski pojam. Umjesto starog imena upotrijebljen je naziv „Zetska oblast“, a kasnije – Zetska banovina.

Sastavni dio Rezolucije pokrajinskog savjetovanja od 8. avgusta je i Đilasovo pismo Pokrajinskom komitetu KPJ, koje je u potpunosti posvećeno Savjetovanju. U tom pismu Đilas dopunjava i pojašnjava neke stavove Rezolucije. Tako „Nacionalno-oslobodilačku antifašističku revoluciju“ Đilas smatra nužnom etapom proleterske revolucije! A zatim - „Predstojeća antifašistička revolucija riješiće pitanje: nacionalne nezavisnosti, prava naroda na samoopredjeljenje, pitanje demokratske narodne vladavine i uništenje svih ostataka fašističke reakcije, pitanje snošljivog života za radničku klasu i radne seljake mase i pitanje garancija tekovina te revolucije (organizovani i naoružani narod)“.³

Rezolucija ovog savjetovanja, Đilasovo pismo i neki drugi Đilasovi stavovi bili su predmet kritike Centralnog komiteta KPJ, ali to je druga tema.

Odjek Trinaestojulskog ustanka

Trinaestojulski ustanak je imao izvanredan odjek, i unutar Jugoslavije, i u svjetskoj javnosti, i kod prijateljskih zemalja i naroda, i kod neprijateljskih zemalja i pokreta. Ne treba zaboraviti da je ustanak u Crnoj Gori izbio u vrijeme kada je gotovo sva Evropa stenjala pod nacifašističkom čizmom i kad su sile Osovine bile u najvećoj snazi, kada je oko tri miliona osovinskih vojnika nezadrživo jurilo prema sovjetskim centrima – Kijevu, Moskvi i Lenjingradu. Na dan 13. jula 1941. godine trupe njemačkog Vermahta već su bile upale oko 600 km u dubinu sovjetske teritorije.

Pokreti otpora u Evropi nijesu se „živi čuli“. Poslije rata francuski socijalisti su isticali kako je crnogorski ustanak

³ Isto.

djelotvorno uticao na francuski pokret otpora. Oni su naglašavali da je to za njih bio prelomni momenat.

Prirodno da je crnogorski ustanak imao uticaj i podsticaj na svoje prve susjede. O tome se u Rezoluciji Pokrajinskog savjetovanja KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, od 8. avgusta 1941. godine, kaže:

„Dosadašnje oružane akcije koje smo vodili u Crnoj Gori imale su ogroman uticaj na pokretanje i razvijanje nacionalnooslobodilačke borbe u okolnim oblastima, a naročito u Albaniji, Hercegovini i Sandžaku“.⁴

Svakako je crnogorski ustanak značajno djelovao na razvitak NOP Jugoslavije. Već je rečeno da je na sastanku CK KPJ u Beogradu, 4. jula 1941, odlučeno da akcije protiv okupatora počnu manjim gerilskim oružanim akcijama i sabotажama, jer se nije znalo kako će narodi Jugoslavije reagovati na oružano suprotstavljanje Silama Osovine: To je bila suviše ozbiljna stvar. Silama Osovine nije mogla da učini ništa ni regularna Kraljevska jugoslovenska vojska sa čitavim državnim aparatom i službama. A jula 1941. nema nikakve države, ni regularne vojske, ni političkih partija. U zemljama Jugoslavije vladao je opšti haos. Kralj, vlada i vojni vrh pošli su u emigraciju, država je razbijena na istorijske i geografske zemlje i pokrajine, dio države su anektirali agresori. Na političkoj pozornici postojala je jedino KPJ, koja je jedina brinula o odbrani zemlje, ali bez prave podrške od većine naroda. Ta partija jeste preuzela brigu za sudbinu jugoslovenske države i jugoslovenskih naroda, ali to je partija koja je 20 godina bila van zakona, nepriznata, ne samo od države, nego ni od većine građanskih političkih partija. Istina, od sredine 30-tih godina XX vijeka KPJ se živom aktivnošću bori za interese najširih slojeva naroda, a uoči rata pokazala se kao važan činilac za odbranu zemlje. Ali, da li je sve to bilo dovoljno da KPJ preuzme istorijsku odgovornost za

⁴ Zbornik NOR, III, 4, dok. 2.

sudbinu zemlje? Ni međunarodne okolnosti joj nijesu išle naruku. Jedini pravi oslonac, Sovjetski Savez, od avgusta 1939. do 22. juna 1941. nalazio se u prijateljskim odnosima sa Hitlerovom Njemačkom, ovjerenim državnim ugovorom. Ipak se u KPJ vjerovalo u privremenost i neodrživost takvog saveza.

Nakon nekoliko uspješnih akcija i oslobođenja nekoliko važnih crnogorskih gradova, crnogorsko rukovodstvo je poslalo u Beograd iskusnog revolucionara Mitra Bakića da Titu i Centralnom komitetu KPJ podnese izvještaj o uspjesima crnogorskih ustanika. Jedan od bitnih momenata za uspjeh crnogorskih ustanika bio je u činjenici da je crnogorski narod masovno stao uz KPJ i ustaničko rukovodstvo. To su primijetili i konstatovali najviši okupatorski funkcioneri – visoki komesar grof Serafino Macolini i general armije Pircio Biroli. U izvještaju od 17. jula Macolini ističe da „stanovništvo gotovo uopšte nije uzelo učešća“ u farsu oko Petrovdanske skupštine, koja je proglasila „nezavisnu“ Crnu Goru pod fašističkim protektoratom. (Zbornik, XIII, 1, dok. 55). A general Pircio Biroli, u izvještaju načelniku Glavnog generalštaba Vojske, od 23. jula 1941. kaže: „Stanovništvo podržava neprijatelja“.⁵ Neprijatelj u ovom slučaju su ustanici. O ovom iskustvu sa ustanicima, čak pri kraju operacija, Pircio Biroli je zabilježio: „Držati Crnogorce u pokornosti, u ovim pogoršanim ekonomskim uslovima..., zanesene komunističkom ideologijom... pokušati da se održi red obećanjima i ubeđivanjima – znatno je isto što i orati more, dakle iluzija“.⁶

Tito je bio oduševljen izvještajem o situaciji u Crnoj Gori. Računao je da je slična situacija sa raspoloženjem i ostalih jugoslovenskih naroda, pa je odlučio da promijeni ratnu

⁵ Isto, dok. 72.

⁶ Isto, dok. 97, 2. avgust 1941.

strategiju prema okupatorima i da sve jugoslovenske narode pozove na opšti ustanak. Tim povodom CK KPJ je 25. jula 1941. objavio proglas narodima Jugoslavije u kome piše: „Kucnuo je čas da se digne čitav narod u borbu za svoju slobodu“. Obraćajući se Srbima u proglasu se kaže: „Na ustanak, srpski narode! Ugledaj se na crnogorski narod koji je ustao da zbaci okupatorski jaram italijanskih fašista“. (Dokument je objavljen više puta u raznim zbornicima dokumenata. Ovdje je citirano prema: „Izvori za istoriju SKJ, NOR i Revolucija 1941-1945, knj. 1, dok. 26, str. 109)

Crnogorski ustanak je naišao i na zapažen međunarodni odjek, ne samo kod fašističkih i nacističkih sila, nego i kod savezničkih država.

U Sovjetskom Savezu prvi je svoje građane obavijestio Radio Moskva, a moskovska „Pravda“, u broju od 20. jula 1941. objavljuje članak pod naslovom: *Crnogorski narod se bori*. U članku, pored ostalog, piše: „Poslije okupacije Jugoslavije crnogorski narod nije položio oružje. On je počeo ogorčenu partizansku borbu. Vjeran ratnim tradicijama svojih predaka gotovo sav crnogorski narod otišao je u partizanske odrede“.⁷

O crnogorskom ustanku pisali su i ugledni listovi na Zapadu, ako što su „Njujork Tajms“ i londonski „Tajms“. U „Tajmsu“ od 21. avgusta 1941: „Pobunjenici kontrolišu najveći dio Crne Gore“.⁸

I diplomatski predstavnici na Zapadu aktivno su pratila tadašnja zbivanja u Crnoj Gori. Britanski ambasador u Vašingtonu, 21. avgusta 1941. obavještava svoju vladu u Londonu, da je Crna Gora „glavno žarište otpora okupacionim kretanjima na Balkanu“.⁹

I jugoslovenska vlada u Londonu s pažnjom je pratili zbivanja u Crnoj Gori. Tih dana predsjednik Vlade, general Simović

⁷ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945*, „Obod“ Cetinje – „Narodna knjiga“ Beograd, 1981, 62.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

izvještava svoju vladu da je u Crnoj Gori, u toku sedam dana bila uspostavljena komunistička vlada i da je tamo došlo do „ogromnog ustanka“.¹⁰

Na osnovu kumulativnih izvještaja jugoslovenska vlada u Londonu, septembra 1941, konstatovala je: „... Borbenost Crnogoraca, udruženih s komunističkim pokretom, učinila je da dođe u julu i početkom avgusta do ozbiljnih oružanih sukoba, tako da se, po izvještajima, vidi da je stradalo nekoliko hiljada Italijana i na stotine Crnogoraca. Trebalo je nekoliko italijanskih divizija da dođe i uspostave red, jer su Crnogorci uzeli u svoje ruke skoro svuda upravu i sprovodili je sami...“.¹¹

Svakako je najzanimljivije kako su osovinske komunističke i vojne strukture reagovala na crnogorski julski ustanak.

Ministar spoljnjih poslova fašističke Italije grof Galeaco Čano, iz dana u dan pratio je ustanička zbivanja u Crnoj Gori. Pod datumom 17. jul 1941. zapisao je: „Crnogorski ustanak se širi i dobija sve veće razmjere. Kad stvar ne bi imala duboko i gorko značenje, bila bi smiješna, jer zapravo danas se vodi rat između Italije i Crne Gore (podvukao R. P). Nadajmo se da će naši vojnici sami izaći na kraj s ustanicima i da nećemo biti prisiljeni, da tražimo njemačku pomoć“.¹²

Još više pesimizma pokazalo je vojno i političko rukovodstvo tzv. Nezavisne Države Hrvatske. Njen Glavni stožer je 22. jula 1941. godine saopštio da je italijanska moralna i vojnička vrijednost na području Crne Gore u opadanju. „Ove žalosne vojničke pojave ukazuju na brzi vojnički slom italijanske vojske u Crnoj Gori sa mogućim kobnim posljedicama u Italiji“.¹³

Komandant VI armijskog korpusa, iz sastava II armije (Supersloda), sa sjedištem u Dubrovniku, obavještava svoje

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

¹² Grof Čano, Dnevnik, Zagreb 1952.

¹³ Z. Lakić, nav. djelo, 61.

divizije („Sasari“, Bergamo“ i „Marke“) i komandu svoje armije (29. jula 1941) da tadašnja situacija na Balkanu ima obilježje: „Snažan ustanak komunističkih i četničkih (? – R. P.) elemenata u Crnoj Gori; Stanovništvo je zavedeno. Postoji mogućnost... da se ovi elementi prebace sa crnogorske teritorije u Hrvatsku... “. Daje se uputstvo diviziji „Marke“ da po mogućnosti spriječi prelazak ustanicima sa crnogorske na Hrvatsku teritoriju.¹⁴

Svojevremeno, beogradski list „Politika“ objavila je izvještaj njemačke Glavne komande za Srbiju (oko 25. jula 1941) Glavnoj komandi *Wermachta* da partizanske snage u Srbiji izvode povremeno oružane i diverzantske akcije, ali da izražavaju bojazan da se ustanak iz Crne Gore ne prelije u Srbiju.

Vođa fašizma i predsjednik italijanske vlade nije mnogo komentarisao situaciju u Crnoj Gori već je komandantu IX italijanske armije sa sjedištem u Tirani, armijskom generalu Alesandru Pirciju Biroliju naredio (24. jula): „Otidite u Cetinje da bi na licu mesta upravljali operacijama koje već liče na rat. Preuzećete zajedno s vojnom i civilnu vlast. Musolini“.¹⁵

Prva neprijateljska ofanziva na tlu Jugoslavije

Na vijest o crnogorskom ustanku od 13. jula 1941. godine, komandant oružanih snaga Albanije (IX armija), pod čiju su nadležnost spadale i oružane snage u Crnoj Gori, general armije Alesandro Pircio Birolu, 15. jula, izdao je zapovijest za preduzimanje operacija za gušenje crnogorskog ustanka. Rukovođenje operacijama povjereno je komandantu XIV armijskog korpusa generalu Luidiju Mentastiju, na koga je prenio svu vojnu vlast na cijeloj crnogorskoj teritoriji.

Na raspolaganju su mu bile sljedeće snage: divizije „Mesina“ (koja se već nalazila u Crnoj Gori, „Pulje“ (Puglie), „Taro“,

¹⁴ Zbornik NOR, XIII, 1, dok. 86.

¹⁵ Zbornik NOR, XIII, 1, dok. 78.

alpinske divizije „Pusterija“ (Pusteria) i „Kačatori dele Alpi – Alpski lovci“ (Cacciatori delle Alpi), planinska pješadijska divizija „Venecija“ (Venezia), Prva i Druga grupa alpinaca „Vale“ (Valle), borbene grupe „Skenderbeg“ i konjička grupa „Gvide“, nekoliko legija crnih košulja, dva bataljona karabinjera, pet bataljona granične straže, tri bataljona finansijske straže, Peta vazduhoplovna izviđačka grupa, tenkovske jedinice „Fiat“ – 3.000, Vojni pomorski centar u Tivtu, dvije krstarice, torpiljerka „Kadore“ (Cadore) i nekoliko manjih plovnih jedinica. Sve su ove snage pripadale IX armiji, odnosno komandi oružanih snaga Albanije. Iz sastava II armije (Supersloda) crnogorsko-hercegovačku granicu, koja je istovremeno bila granica sa tzv. Nezavisnom Hrvatskom Državom, posjela je divizija „Marke“ (Marche) (VI armijski korpus), sa zadatkom da spriječi prelivanje ustanka iz Crne Gore.

Osim regularnih jedinica u gušenju crnogorskog ustanka angažovane su tzv. dobrovoljačke jedinice iz Albanije i sa Kosova, tzv. „vulnetari“ sa područja Plava, Gusinja i Rožaja i muslimanska milicija iz Sandžaka. Računa se da je u neregularnim jedinicama učestvovalo oko 20.000 ljudi, dok se regularne jedinice računaju na oko 130.000 vojnika i oficira. Tih dana, jugoslovenski poslanik u Švajcarskoj, obavijestio je svoju vladu u Londonu o situaciju u Crnoj Gori: „Otkako je izbila buna broj italijanskih trupa narastao je na 200.000“, što je, naravno, pretjerano.¹⁶

Divizije „Kačatori dele Alpi“ i „Taro“ predstavljale su ekspedicioni korpus koji je bio predviđen za Istočni front (Sovjetski Savez) i počeo ukrcavanje u brodove, ali su preusmjerene protiv ustanika.

Italijanska kaznena ekspedicija nastupala je iz tri pravca. Najvažniji pravac je bio Skadar – Podgorica, a odatle se granao

¹⁶ Z. Lakić, nav. djelo, 63.

prema Cetinju, drugi pravac prema Nikšiću, a odatle prema Grahovu i Vilusima, prema Plužinama i najvažniji pravac preko Krnova, Šavnika, Žabljaka prema Pljevljima (divizije „Kačatori“ i dio divizije „Pusterija“). Iz Podgorice su nastupale divizije „Pusterija“ (dio) preko Kolašina, Bijelog Polja prema Pljevljima, a „Venecija“ od Podgorice preko Lijeve Rijeke, Mateševa prema Beranama i Andrijevići. Iz pravca Peći, preko Čakora prema Andrijevići nastupala je divizija „Pulje“ i albanske neregularne skupine. Trećim pravcem iz Crnogorskog primorja, iz Budve i Kotora prema Cetinju, iz Herceg Novog prema Krivošijama i Grahovu nastupala je divizija „Taro“, dok je divizija „Mesina“ dejstvovala u širem rejonu Cetinja.¹⁷

Već 15. jula general armije Pircio Biroli je kaznenoj ekspediciji postavio cilj: „Uspostaviti vezu sa Cetinjem, spriječiti da se gerilski rat ugnijezdi i proširi, povratiti red i mir u zemlji, sprovesti strogo čišćenje od nepouzdanih elemenata, oduzeti oružje potpuno i konačno“.

U pogledu načina izvođenja operacija Pircio Biroli je naredio da one budu „metodične, dobro organizovane, koordinirane i proširene na cijelu zemlju, počevši od oblasti gdje je sada dignut ustanak.

Ugušenje treba da bude krajnje strogo i primjereno, ali da nema karakter represalija i izlišne svireposti. Uništiti žarišta ustanka kako u odnosu na pojedince, tako – ukoliko je potrebno - i u odnosu na naseljena mjesta.

Uzeti taoce iz naselja u oblasti gdje se razvijaju operacije i često ih mijenjati, tako da cijelo stanovništvo bude izloženo opasnostima (strahu – R. P) eventualnih represalija“.¹⁸

Teško je utvrditi da li je Pircio Biroli tako iskreno mislio kako je napisao, ili je tako pisao, da to „ostane za istoriju“, ali je

¹⁷ Zbornik NOR, XIII, 1, dok. 56, dok. 71, dok. 72, dok. 73.

¹⁸ Zbornik NOR, III, 4, dok. 149, Zapovijest Glavne komande oružanih snaga Albanije od 15. jula 1941.

činjenica da su represalije vršene sa puno svireposti. Duž komunikacija kuda su se odvijale glavne operacije sve je paljeno – i kuće, i štale, i ljetina, po principu „spržene zemlje“. Bilo je slučajeva da su kuće spaljivane zajedno sa nepokretnim starcima koji nijesu evakuisani. A duž seoskih naselja mnogi su seljaci „prošli kroz oružje“ (*passare per le armi*), što je značilo – ubijeni bez ikakvog suđenja. Rijetki su slučajevi da su neku porodičnu relikviju sačuvali tako što bi je sklonili iz kuće prije nego je zapale.

Od samog početka operacija ratno vazduhoplovstvo je svakodnevno bombardovalo ustanička mjesta, naročito u Crmnici, i raskrsnice puteva. 23. jula Pircio Biroli obaviještava načelnika Glavnog Generalštaba (Uga Kavaleru): „Vazduhoplovstvo je požrtvovano, ali s obzirom na zemljište, može samo izvršiti dejstva za podizanje morala, uz izvesna celishodna uništenja naseljenih mesta (podvukao R. P)...“¹⁹

Naredbom od 23. jula komandant oružanih snaga Albanije je naredio: „U pomenutim dejstvima (vazduhoplovstvo – R. P) učestvovalaće jakim i iznuravajućim bombardovanjem velikim i malim bombama i mitraljiranjem, kao i prošlih dana...“²⁰

Okupator je pristupio masovnom hapšenju građana svih uzrasta, zatvaranju i interniranju. Crna Gora je bila preplavljena zatvorima. U Podgorici je formirano šest, a na Cetinju 14 zatvora. U nedostatku prostorija korišćeni su šatori i barake, a u primorju korišćeni su brodovi iz ratnog plijena.²¹ U nedostatku zatvorskih prostorija pristupilo se internaciji u albanske logore (Klos, Kavaja, Bureli, Germani, Tepe kod Skadra i drugi).

Računa se da je tom prilikom uhapšeno, zatvoreno ili internirano više od 15.000 građana. Samo iz malene Crmnice internirao je 1799 građana.²²

¹⁹ Zbornik NOR, XIII, 1, dok. 72.

²⁰ Isto, dok. 73.

²¹ Isto, dok. 63.

²² Nikola Masoničić, Druga strana rata, Bar 2015.

Iako je svakog dana dobijao izvještaje, Pircio Biroli nije mogao da odoli a da sam ne dođe u Podgoricu, da se na licu mjesta uvjeri u složenost situacije.²³ Istog mišljenja je bio i Musolini pa mu je 24. jula naredio da pođe na Cetinje, preuzme ne samo vojnu nego i civilnu vlast i da sa lica mjesta upravlja operacijama.

Pircio Biroli je 26. jula stigao na Cetinje i istog dana objelodanio da preuzima punu vojnu i civilnu vlast nad cijelom teritorijom Crne Gore.²⁴ Na toj dužnosti će ostati do 15. jula 1943. godine, kada će definitivno napustiti Crnu Goru.

Do sredine avgusta 1941. godine okupator je uspio da ponovo ovlada glavnim komunikacijama i ponovo zauzme prethodno oslobođene gradove. Nakon toga dvije divizije su napustile Crnu Goru. „Pulje“ se vratila u Albaniju, a „Kačatori dele Alpi“ (Alpski lovci) je produžila za Dalmaciju. Neregularne dobrovoljačke skupine su raspuštene, a u Crnoj Gori je ostalo oko 100.000 vojnika.

Osim u gradovima, okupator je duž saobraćajnica uspostavio brojne garnizone, i nijedan nije imao manje od bataljona (oko hiljadu) vojnika. Na potezu od Danilovgrada do Nikšića (30 km) uspostavio je tri garnizona.

Od sredine avgusta do sredine oktobra 1941. oslobodilačke snage u Crnoj Gori su se reorganizovale. Partijska rukovodstva su se osvježila novim kadrovima, a oružane snage su se takođe reorganizovale, najprije u manje gerilske, a onda i veće – partizanske odrede. Na to je uticalo i Savjetovanje Vrhovnog štaba u Stolicama. PVK već početkom avgusta je rasformirana, a umjesto nje formiran je Štab gerilskih odreda, a oko 20. oktobra formiran je Glavni štab partizanskih odreda. U novembru već imamo šest velikih partizanskih odreda.

²³ Zbornik NOR, XIII, dok. 71 i 72.

²⁴ Isto, dok. 78.

U tom periodu došlo je do jačanja partizanske baze – stvaranjem jakih antifašističkih organizacija – omladine i žena. Narodnooslobodilački odbori imali su posebnu ulogu.

Partizanski pokret dobija široki zamah. Izvode se oružane akcije većeg obima. Dolazi i do značajnog priznanja. Povodom 24-godišnjice Oktobarske revolucije, 7. novembra 1941. godine CK KPJ objavljuje proglas narodima Jugoslavije.

Obraćajući se crnogorskom narodu u proglasu se kaže:

„Crnogorski narode!

Ti si se prvi podigao na oružani ustanak, kada te pozvala Komunistička partija Jugoslavije. Ni kaznena ekspedicija fašističkih lešinara, ni popaljena sela, ni nevine žrtve koje su pale od ubilačke okupatorske ruke nisu mogli slomiti tvoj borbeni duh, tvoju čvrstu rešenost da se i dalje boriš protiv morskog okupatora do svog konačnog oslobođenja. Istraj, crnogorski narode, u toj teškoj borbi zajedno sa drugim narodima Jugoslavije“.²⁵

²⁵ Izvori za istoriju SKJ, NOR i revolucija 1941–1945, dok 33, str. 107.